FORS ADABIY MEROSINI O‘RGANISHDA QO‘LYOZMA MANBALARNING ILMIY AHAMIYATI

Sevar Shamuradova
O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasi katta o‘qituvchisi,
O‘zMU Jurnalistika va o‘zbek filologiyasi fakulteti, Toshkent
https://doi.org/10.5281/zenodo.22828459

Annotatsiya: Mazkur maqolada fors adabiy merosini o‘rganishda qo‘lyozma manbalarning ilmiy-nazariy va amaliy ahamiyati tahlil qilinadi. Fors tilida yaratilgan devonlar, dostonlar, tazkiralar, bayozlar, tarixiy solnomalar hamda ilmiy-adabiy risolalarning mazmuni va manbashunoslik xususiyatlari yoritiladi. Qo‘lyozma nusxalarini qiyosiy o‘rganish orqali asarlarning muallifligi, yaratilish davri, matniy tafovutlari va tarqalish hududlarini aniqlash imkoniyatlari ko‘rsatib beriladi. Shuningdek, qo‘lyozmalarning paleografik, kodikologik va matnshunoslik tahlili fors mumtoz adabiyoti tarixini tiklash, adiblar ijodiy merosini ilmiy baholash hamda ishonchli ilmiy-tanqidiy matnlarni tayyorlashning muhim omili ekanligi asoslanadi. Maqolada mazkur manbalarni kataloglashtirish, raqamlashtirish, saqlash va zamonaviy tadqiqot usullari asosida ilmiy muomalaga kiritish masalalariga ham alohida e’tibor qaratiladi.
Kalit so‘zlar: matnshunoslik, paleografiya, kodikologiya, ilmiy-tanqidiy matn, tazkira, devon, bayoz, kataloglashtirish, raqamlashtirish.

Kirish qismi: Fors adabiy merosi Sharq xalqlarining ko‘p asrlik tarixiy, ma’naviy va madaniy taraqqiyotini o‘zida aks ettirgan bebaho manbalar majmuasidir. Ushbu meros tarkibiga kiruvchi she’riy devonlar, dostonlar, tazkiralar, bayozlar, tarixiy solnomalar, ilmiy risolalar va diniy-falsafiy asarlarning katta qismi bizgacha qo‘lyozma shaklida yetib kelgan. Mazkur qo‘lyozmalar nafaqat muayyan asarning matnini saqlovchi vosita, balki u yaratilgan davrning adabiy muhiti, ijtimoiy munosabatlari, ilmiy tafakkuri va estetik qarashlari haqida ma’lumot beruvchi birlamchi tarixiy manba hisoblanadi.

Fors tilida ijod qilgan Firdavsiy, Umar Xayyom, Nizomiy Ganjaviy, Farididdin Attor, Sa’diy Sheroziy, Jaloliddin Rumiy, Hofiz Sheroziy va Abdurahmon Jomiy singari mutafakkirlarning asarlari asrlar davomida turli hududlarda qayta-qayta ko‘chirilgan. Natijada bir asarning yaratilish sanasi, hajmi, matni va badiiy tarkibi jihatidan bir-biridan farq qiluvchi ko‘plab nusxalari vujudga kelgan. Ularni o‘zaro qiyoslash muallif matniga yaqin variantni aniqlash, keyinchalik qo‘shilgan yoki tushirib qoldirilgan parchalarni belgilash hamda asarning tarqalish tarixini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Qo‘lyozma manbalarni tadqiq qilish manbashunoslik, matnshunoslik, paleografiya va kodikologiya kabi fanlarning ilmiy usullariga tayanadi. Paleografik tahlil orqali yozuv turi, xattotlik uslubi va grafik xususiyatlar o‘rganilsa, kodikologik tadqiqotda qo‘lyozmaning qog‘ozi, siyohi, muqovasi, varaqlar tarkibi, bezaklari va ko‘chirilish texnikasi tekshiriladi. Matnshunoslik tahlili esa turli nusxalardagi matniy tafovutlarni aniqlash va asarning ilmiy-tanqidiy matnini tayyorlash imkonini beradi. Mazkur yo‘nalishlarning uyg‘un qo‘llanishi qo‘lyozmaning yaratilgan davri, ko‘chirilgan hududi va ilmiy ishonchlilik darajasini aniqlashga xizmat qiladi.

Hozirgi davrda dunyoning turli kutubxonalari, muzeylari va qo‘lyozma fondlarida saqlanayotgan forsiy manbalarni aniqlash, kataloglashtirish va raqamlashtirish muhim ilmiy vazifalardan biriga aylangan. Raqamli texnologiyalar noyob qo‘lyozmalarni saqlash, ularning elektron nusxalarini yaratish hamda xalqaro ilmiy jamoatchilik uchun ochiq qilish imkoniyatini kengaytirmoqda. Biroq qo‘lyozmalarni raqamlashtirish ularni ilmiy tavsiflash,

matnini qiyosiy o‘rganish va tarixiy-madaniy kontekstda talqin etish zaruratini kamaytirmaydi.

Mazkur maqolaning maqsadi fors adabiy merosini o‘rganishda qo‘lyozma manbalarning o‘rnini aniqlash, ularni tadqiq etishning asosiy ilmiy usullarini tavsiflash hamda adabiy asarlarning ishonchli ilmiy-tanqidiy matnlarini yaratishdagi ahamiyatini yoritishdan iborat. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, tavsifiy, manbashunoslik, paleografik va matnshunoslik tahlili usullaridan foydalaniladi. Qo‘lyozmalarni kompleks tadqiq etish orqali fors adabiyoti tarixidagi ayrim noma’lum yoki kam o‘rganilgan jihatlarni aniqlash, mavjud ilmiy qarashlarni boyitish va yozma merosni kelajak avlodlarga yetkazish mumkin.

Asosiy qism: Fors adabiy merosining muhim qismi qo‘lyozma shaklida saqlanib qolgan bo‘lib, bunday manbalar adabiyot tarixi, matnshunoslik, manbashunoslik, tilshunoslik va madaniyatshunoslik sohalari uchun birlamchi ilmiy material hisoblanadi. Qo‘lyozma faqat muayyan asarning matnini yetkazuvchi vosita emas, balki uning yaratilishi, ko‘chirilishi va tarqalishi bilan bog‘liq tarixiy jarayonlarni ham o‘zida mujassamlashtirgan murakkab madaniy obyekt sanaladi. Undagi xat turi, qog‘oz, siyoh, muqova, bezaklar, muhrlar, hoshiya yozuvlari va kolofon asarning tarixiy-biografik xususiyatlarini aniqlashga xizmat qiladi.

Fors tilidagi yozma meros uzoq tarixiy davr mobaynida Eron, Markaziy Osiyo, Afg‘oniston, Hindiston, Ozarbayjon va boshqa hududlarda shakllangan. Fors tili mazkur hududlarda adabiyot, ilm-fan va saroy madaniyatining muhim tillaridan biri bo‘lgan. Shu sababli forsiy qo‘lyozmalar faqat bir xalq yoki hududning emas, balki keng Sharq sivilizatsiyasining umumiy madaniy merosi sifatida baholanadi.

Firdavsiy, Nizomiy Ganjaviy, Umar Xayyom, Farididdin Attor, Jaloliddin Rumiy, Sa’diy Sheroziy, Hofiz Sheroziy va Abdurahmon Jomiy asarlarining ko‘plab qo‘lyozma nusxalari mavjud. Ularning turli davrlarda va hududlarda ko‘chirilishi natijasida matniy variantlar yuzaga kelgan. Ayrim nusxalarda baytlar tushirib qoldirilgan, boshqalarida yangi parchalar qo‘shilgan yoki so‘zlar kotib tomonidan o‘zgartirilgan. Bunday tafovutlar asarning tarixiy harakatini, kitobxonlar orasida tarqalishini hamda uning turli adabiy muhitlarda qabul qilinishini o‘rganishga imkon beradi.

Masalan, Firdavsiyning “Shohnoma” asari yuzlab qo‘lyozma nusxalar orqali bizgacha yetib kelgan. Ushbu nusxalarning hajmi, baytlar miqdori, syujet tartibi va ayrim epizodlari o‘rtasida farqlar mavjud. Matnshunos uchun bunday variantlarning har biri muallif matnini tiklashda muhim dalil bo‘lsa-da, biror nusxani faqat qadimiyligi asosida mutlaq ishonchli deb baholash mumkin emas. Nusxaning matniy to‘liqligi, boshqa qadimiy manbalar bilan munosabati va ko‘chirish jarayonidagi xatolar ham hisobga olinishi lozim.

Qo‘lyozmalarning manbashunoslik tahlili

Manbashunoslik tahlilida qo‘lyozmaning kelib chiqishi, muallifligi, yaratilgan davri, ko‘chirilgan joyi va ilmiy ishonchlilik darajasi aniqlanadi. Bunda tashqi va ichki tahlil usullari o‘zaro uyg‘unlikda qo‘llaniladi. Tashqi tahlil qo‘lyozmaning moddiy belgilari, ichki tahlil esa uning mazmuni, tili, uslubi va g‘oyaviy tuzilishini o‘rganishga yo‘naltiriladi.

Qo‘lyozmaning tashqi belgilarini tadqiq qilish jarayonida quyidagi jihatlarga e’tibor qaratiladi:

qog‘ozning turi, rangi, qalinligi va suv belgilariga;
siyoh tarkibi va rangiga;
xat turi va xattotlik uslubiga;
varaqlarning hajmi va sahifalarning tuzilishiga;
muqova va bezaklarning xususiyatlariga;
muhrlar, qaydlar va egalik belgilariga;
kolofonda keltirilgan ma’lumotlarga.

Kolofon, odatda, qo‘lyozma oxirida joylashgan bo‘lib, unda kotibning ismi, asarning ko‘chirilgan sanasi va joyi, ba’zan esa buyurtmachi yoki qo‘lyozma egasi haqida ma’lumot beriladi. Biroq kolofondagi barcha ma’lumotlarni mutlaq ishonchli deb qabul qilish to‘g‘ri emas. Ayrim holatlarda kotib avvalgi nusxaning kolofonini ham matn bilan birga ko‘chirgan bo‘lishi mumkin. Shu sababli undagi ma’lumotlar paleografik, kodikologik va tarixiy dalillar bilan qiyoslab tekshiriladi.

Ichki tahlilda asarning leksik tarkibi, grammatik xususiyatlari, uslubi, janri, mazmuni va tarixiy shaxslarga oid ma’lumotlar o‘rganiladi. Masalan, matnda muallif yashagan davrdan keyingi voqea yoki atamaning uchrashi mazkur qism keyinchalik qo‘shilgan bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi. Shuningdek, asar uslubining boshqa boblardan keskin farqlanishi ham matnga begona parcha kiritilganidan dalolat berishi mumkin.

Paleografiya qadimgi yozuv shakllari va ularning tarixiy rivojlanishini o‘rganuvchi ilmiy yo‘nalishdir. Forsiy qo‘lyozmalarda kufiy, nasx, ta’liq, nasta’liq va shikasta kabi xat turlari qo‘llangan. Ularning grafik belgilari, harflarning yozilish shakli, satrlarning joylashuvi va ayrim yozuv unsurlarini tahlil qilish orqali qo‘lyozmaning taxminiy davri hamda ko‘chirilgan hududi aniqlanishi mumkin.

Fors she’riyati qo‘lyozmalarida nasta’liq xatining keng qo‘llanishi uning nafisligi va she’riy matn tabiatiga mosligi bilan bog‘liq. Ilmiy, diniy va falsafiy asarlarda esa o‘qilishi nisbatan qulay bo‘lgan nasx xati ko‘proq uchraydi. Shikasta xati tez yozishga moslashtirilganligi sababli ayrim maktublar, hujjatlar va keyingi davr qo‘lyozmalarida qo‘llangan. Xat turini aniqlash manbaning davrini belgilashga yordam beradi, biroq u mustaqil va yakuniy dalil hisoblanmaydi.

Kodikologiya qo‘lyozma kitobni moddiy obyekt sifatida tadqiq etadi. Ushbu yo‘nalishda qog‘ozning ishlab chiqarilish usuli, varaqlarning buklanishi, daftarlarning birlashtirilishi, sahifa tartibi, muqova, miniatyura va bezaklar o‘rganiladi. Kodikologik tahlil natijasida qo‘lyozmaning dastlabki tuzilishi, keyinchalik unga kiritilgan o‘zgartirishlar hamda yo‘qolgan varaqlar aniqlanishi mumkin. Masalan, turli sifatdagi qog‘oz yoki boshqa xat bilan yozilgan varaqlarning uchrashi qo‘lyozma tarkibining keyingi davrda to‘ldirilganini ko‘rsatadi.

Matnshunoslikning asosiy vazifasi asarning muallif irodasiga imkon qadar yaqin matnini aniqlashdan iborat. Buning uchun mavjud qo‘lyozma nusxalari yig‘iladi, tavsiflanadi va o‘zaro qiyoslanadi. Nusxalar o‘rtasidagi farqlar ilmiy apparatda qayd etilib, ularning yuzaga kelish sabablari aniqlanadi.

Qo‘lyozmalarda uchraydigan matniy farqlar bir necha guruhga ajratilishi mumkin. Birinchi guruhga kotibning e’tiborsizligi tufayli yuzaga kelgan harf, so‘z yoki satr tushib qolishi kiradi. Ikkinchi guruhni o‘xshash grafik shakldagi harflarning almashtirilishi tashkil etadi. Uchinchi guruhga kotibning tushunarsiz so‘z yoki iborani o‘zicha tuzatishi natijasida vujudga kelgan farqlar kiradi. To‘rtinchi guruh esa matnga ongli ravishda kiritilgan izohlar, qo‘shimcha baytlar va mafkuraviy o‘zgartirishlardan iborat.

Ilmiy-tanqidiy matn tayyorlashda eng qadimiy nusxa har doim ham avtomatik ravishda asosiy nusxa sifatida olinmaydi. Uning to‘liqligi, savodli ko‘chirilganligi, boshqa nusxalar bilan qarindoshlik aloqasi va muallif matniga yaqinligi tekshiriladi. Qo‘lyozmalardagi umumiy xatolarni aniqlash orqali ularning qaysi oldingi nusxadan tarqalganini belgilash mumkin. Natijada nusxalar o‘rtasidagi genealogik munosabatni ifodalovchi shajara – *stemma codicum* tuziladi.

Ilmiy-tanqidiy nashrda tanlangan asosiy matn bilan birga variantlar, izohlar, lug‘aviy sharhlar, tarixiy ma’lumotlar va qo‘lyozmalar tavsifi ham beriladi. Bu tadqiqotchiga tahrirchi tomonidan qabul qilingan matniy qarorlarni tekshirish va boshqa variantlarni mustaqil baholash imkonini yaratadi.

Fors adabiyoti tarixini o‘rganishda tazkiralar alohida ahamiyatga ega. Ularda shoir va adiblarning tarjimai holi, ijodiy faoliyati, adabiy aloqalari hamda asarlaridan namunalar keltiriladi. Ba’zan tazkiralarda boshqa manbalarda uchramaydigan ijodkorlar va asarlar haqida ma’lumotlar saqlanadi. Shu sababli ular adabiy muhitni, ijodkorlar o‘rtasidagi munosabatlarni va adabiy maktablarning shakllanishini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi.

Biroq tazkira ma’lumotlariga tanqidiy yondashish zarur. Muallif ayrim ma’lumotlarni og‘zaki rivoyatlar asosida keltirgan, ijodkor hayotiga oid voqealarni badiiylashtirgan yoki sanalarda xatoga yo‘l qo‘ygan bo‘lishi mumkin. Shuning uchun tazkiradagi ma’lumotlar tarixiy solnomalar, muallif devoni, maktublar, vaqf hujjatlari va boshqa mustaqil manbalar bilan qiyoslanishi lozim.

Bayozlarda esa turli ijodkorlarning she’rlari, hikmatli so‘zlari va nasriy parchalar jamlangan. Bayoz tuzuvchining tanlovi muayyan davr kitobxonining badiiy didi va adabiy ehtiyojlarini aks ettiradi. Bundan tashqari, bayozlarda mashhur devonlarga kirmagan yoki boshqa manbalarda saqlanmagan she’rlar uchrashi mumkin. Biroq bunday she’rlarning muallifligini aniqlashda ehtiyotkorlik talab etiladi, chunki bayozlarda taxalluslarning noto‘g‘ri qayd etilishi yoki bir ijodkor asarining boshqasiga nisbat berilishi kuzatiladi.

Qo‘lyozma sahifalaridagi hoshiya yozuvlari, sharhlar, muhrlar va egalik qaydlari asarning o‘qilish hamda tarqalish tarixini yoritadi. Kitob egalarining ismlari, sotib olingan sana, hadya qaydlari yoki kutubxona muhrlari orqali qo‘lyozmaning bir hududdan boshqasiga qanday o‘tganini kuzatish mumkin. Bu jarayon zamonaviy manbashunoslikda manbaning kelib chiqishi va saqlanish tarixini, ya’ni provenansini aniqlash bilan bog‘liq.

Hoshiyalarda uchraydigan izohlar kitobxonning matnga munosabatini ko‘rsatadi. Ayrim o‘quvchilar tushunarsiz so‘zlarga lug‘aviy sharh bergan, boshqa asarlar bilan qiyosiy qaydlar kiritgan yoki matndagi xatolarni tuzatgan. Ushbu yozuvlar muayyan asarning turli davrlarda qanday tushunilgani va sharhlanganini o‘rganishga yordam beradi. Demak, qo‘lyozma faqat muallif va kotib faoliyatining emas, balki kitobxonlik madaniyatining ham mahsulidir.

Forsiy qo‘lyozmalar Sharq xalqlari o‘rtasidagi adabiy-madaniy aloqalarni o‘rganishda muhim dalillarni taqdim etadi. Markaziy Osiyoda fors va turkiy tillardagi adabiy an’analar parallel rivojlangan hamda o‘zaro ta’sirga kirishgan. Ikki yoki undan ortiq tilda tuzilgan devonlar, lug‘atlar, tarjimalar va sharhlar ushbu madaniy aloqalarning yozma dalili hisoblanadi.

Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy va boshqa mumtoz ijodkorlar merosiga oid qo‘lyozmalar forsiy va turkiy adabiyotlar o‘rtasidagi g‘oyaviy-estetik yaqinlikni ko‘rsatadi. Bir asarning turli tillardagi nusxalari va tarjimalarini qiyoslash syujet, obraz, ramz va poetik shakllarning boshqa adabiy muhitda qanday o‘zlashtirilganini aniqlash imkonini beradi. Shu jihatdan qo‘lyozmalar komparativ adabiyotshunoslik uchun ham muhim manba vazifasini bajaradi.

Qo‘lyozmalarni ilmiy muomalaga kiritish, avvalo, ularni aniq tavsiflash va kataloglashtirishni talab qiladi. Ilmiy katalogda asarning nomi, muallifi, tili, janri, boshlanish va tugash jumlalari, varaqlar soni, o‘lchami, xat turi, ko‘chirilgan sana va joy, kotib ismi, bezaklari, saqlanish holati hamda inventar raqami ko‘rsatilishi kerak. Bunday tavsif tadqiqotchiga qo‘lyozmani bevosita ko‘rmasdan turib ham uning ilmiy ahamiyati haqida dastlabki tasavvur beradi.

Raqamlashtirish noyob manbalarni jismoniy yemirilishdan asrash, ularning yuqori sifatli elektron nusxalarini yaratish va ilmiy jamoatchilik uchun foydalanish imkoniyatini kengaytiradi. Zamonaviy raqamli platformalar bir asarning turli mamlakatlarda saqlanayotgan nusxalarini masofadan turib qiyoslash imkonini bermoqda. Shu bilan birga, raqamli tasvir qo‘lyozmaning o‘rnini to‘liq bosa olmaydi. Qog‘ozning tarkibi, siyoh,

muqova tuzilishi va varaqlarning holati kabi ayrim belgilarni faqat asl nusxani bevosita tekshirish orqali aniqlash mumkin.

Forsiy yozuvni avtomatik tanib olish texnologiyalari ham rivojlanayotgan bo‘lsa-da, qo‘lyozma xatining murakkabligi, harflarning o‘zaro bog‘lanishi, diakritik belgilarning tushirib qoldirilishi va sahifadagi bezaklar matnni avtomatik o‘qishda muammolar tug‘diradi. Shuning uchun raqamli texnologiyalardan olingan natijalar mutaxassis tomonidan tekshirilishi va ilmiy tahrirdan o‘tkazilishi zarur.

Umuman, fors adabiy merosiga oid qo‘lyozmalarni tadqiq etish fanlararo yondashuvni talab qiladi. Manbashunoslik manbaning tarixiy ishonchliligini, paleografiya yozuv xususiyatlarini, kodikologiya moddiy tuzilishini, matnshunoslik esa matniy variantlar va muallif matniga munosabatni o‘rganadi. Ushbu yo‘nalishlarning kompleks qo‘llanishi qo‘lyozmaning ilmiy qiymatini to‘liq ochish, fors adabiyoti tarixining noma’lum sahifalarini tiklash va ishonchli ilmiy-tanqidiy nashrlarni yaratish imkonini beradi.

Xulosa qismi: Fors adabiy merosiga oid qo‘lyozmalar Sharq xalqlarining ko‘p asrlik adabiy, tarixiy va ma’naviy tajribasini saqlab kelayotgan muhim birlamchi manbalardir. Ular muayyan asarning matnini yetkazish bilan cheklanmay, uning yaratilgan davri, ko‘chirilgan hududi, adabiy muhiti, tarqalish jarayoni va kitobxonlar tomonidan qabul qilinishi haqida ham qimmatli ma’lumot beradi. Shu sababli qo‘lyozmalarni adabiy yodgorlik va murakkab tarixiy-madaniy obyekt sifatida o‘rganish zarur.

Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, bir asarning turli qo‘lyozma nusxalarini qiyosiy o‘rganish matniy tafovutlarni aniqlash, kotiblar tomonidan yo‘l qo‘yilgan xatolar va keyinchalik kiritilgan qo‘shimchalarni belgilash hamda muallif matniga imkon qadar yaqin ilmiy-tanqidiy matnni yaratishga xizmat qiladi. Bunda nusxaning qadimiyligi bilan bir qatorda, uning to‘liqligi, matniy ishonchliligi va boshqa nusxalar bilan genealogik munosabati ham hisobga olinishi lozim.

Qo‘lyozmalarni manbashunoslik, matnshunoslik, paleografiya va kodikologiya usullari asosida kompleks tadqiq etish ularning yaratilgan davri, ko‘chirilgan joyi va saqlanish tarixini aniqlash imkonini beradi. Ayniqsa, kolofonlar, hoshiya yozuvlari, egalik qaydlari, muhrlar va kitob bezaklari adabiy asarning tarixiy harakatini hamda muayyan davrdagi kitobxonlik madaniyatini o‘rganishda muhim ilmiy dalillardir. Tazkira va bayozlarda saqlangan ma’lumotlar esa kam tanilgan ijodkorlar, yo‘qolgan asarlar va adabiy muhitga oid yangi ilmiy ma’lumotlarni aniqlashga yordam beradi.

Forsiy qo‘lyozmalarni kataloglashtirish, raqamlashtirish va xalqaro ilmiy muomalaga kiritish bugungi manbashunoslikning dolzarb vazifalaridan biridir. Raqamli texnologiyalar turli mamlakatlarda saqlanayotgan nusxalarni o‘zaro qiyoslash, nodir manbalardan masofadan foydalanish va ularni jismoniy yemirilishdan asrash imkoniyatini kengaytiradi. Biroq raqamlashtirish an’anaviy manbashunoslik tahlilining o‘rnini bosa olmaydi; elektron nusxalar mutaxassis tomonidan tekshirilishi, ilmiy tavsiflanishi va matnshunoslik mezonlari asosida baholanishi zarur.

Umuman, fors adabiy merosiga oid qo‘lyozmalarni izchil va fanlararo asosda tadqiq etish mumtoz adabiyot tarixining noma’lum sahifalarini tiklash, adiblar ijodini xolis baholash va ishonchli ilmiy-tanqidiy nashrlarni yaratishga xizmat qiladi. Mazkur manbalarni saqlash, o‘rganish va kelajak avlodlarga yetkazish nafaqat adabiyotshunoslikning, balki milliy va umuminsoniy madaniy merosni muhofaza qilishning ham muhim vazifasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Акимушкин О. Ф. Описание таджикских и персидских рукописей Института востоковедения РАН. Вып. 10: Поэтические сборники, альбомы. – Москва: Восточная литература, 1993. – 300 с.

2. Акимушкин О. Ф. Персидская рукописная книга // Рукописная книга в культуре народов Востока: очерки. Кн. 1. – Москва: Наука, 1987. – С. 330–406.
3. Rieu C. Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum: in 3 vols. – London: British Museum, 1879–1883. – 1229 p.
4. Storey C. A. Persian Literature: A Bio-Bibliographical Survey. – London: Luzac & Co., 1927.
5. Marxabo Abdullayeva. Bevosita va bilvosita tarjimaga turli yondashuvlar. 2026. SCIENCE TIME 4 (7/2): 45-51.
6. https://doi.org/10.66345/st.6968.
7. Фирдоуси. Шахнаме: в 6 т. – Москва: Издательство Академии наук СССР; Наука, 1957–1989.
8. Browne E. G. A Literary History of Persia. Vol. 1: From the Earliest Times Until Firdawsi. – Cambridge: Cambridge University Press, 1928.
9. Shomurodova, S. (2026). A STUDY OF THE LINGUISTIC AND STYLISTIC FEATURES OF SCIENTIFIC TEXTS IN THE UZBEK LANGUAGE. Academic Research in Modern Science, 5(19), 125-129. https://doi.org/10.5281/
10. Abdullayeva Marxabo Raxmonkulovna. ENGLISH (FOR STUDENTS MAJORING IN ANTHROPOLOGY) // O‘quv qo‘llanma. Volume 1. –2025. – Pages 286.
11. Abdullayeva M.R. Lingvodidaktik tadqiqot metodlari (o‘quv qo‘llanma) – Toshkent: Innovatsiya nashriyot, – 2026. – B. 147. ISBN-978-9910-5209-2-1